

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.7(2)/2.2024.27

UDC 373.5.015.311:[17-029:2]:316.4

**PEDAGOGICAL
ASPECTS OF
SPIRITUAL AND
MORAL FORMATION
OF A GROWING
PERSONALITY IN
THE CONTEXT OF
DYNAMIC SOCIAL
TRANSFORMATIONS**

Raisa Shulyhina

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor,
Professor of the Department
of Preschool Education,
Dragomanov Ukrainian State University,
9, Pyrohova Str., Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5857-351X>
e-mail: shulyhina@gmail.com*

Abstract. *The content of the article includes an analysis of the psychological and pedagogical aspects of the spiritual and moral formation of a growing personality, taking into account the dynamic social transformations of today, which have a significant impact on the construction of the inner world, the system of value orientations, consciousness and spirituality of the “new” generation. The article emphasises that the priority role in these processes is assigned to education, the regulatory framework of which focuses on the spiritual and moral tenets of life, cultural and historical values of the Ukrainian people, their spiritual traditions and their role in the formation of a holistic personality. The worldview paradigms of prominent figures of the past and present, as well as the concepts of “spirituality”, “spiritual culture”, “morality”, “spiritual and moral formation of the individual”, etc. are revealed.*

It is proved that an integral part of the spiritual and moral formation of the individual, his/her social maturity is the culture of communication, the culture of building relationships with other people, and this aspect includes such forms of the latter that are moral and ethical in nature: certain values, norms, customs, traditions and other ways of regulating behaviour and communication that determine the actual moral structure of intersubjective relationships. The author identifies the leading pedagogical conditions that contribute to the formation of general and spiritual culture, culture of communication and value orientations of a growing personality in the system of a specially created educational environment.

Oral and contact forms of communication (questionnaires, surveys) were used, which made it possible to study the spiritual and cultural orientations of the youth respondents – their attitude to the world, people, the system of human relations, the nature of leisure, interests, preferences and spiritual achievements of the students involved in the experiment. The results of the study of the nature and content of students’ leisure time are presented to understand their spiritual, cultural and moral orientations. It is concluded that it is necessary to purposefully manage the spiritual and moral formation and formation of the worldview of a growing personality, in particular in the context of dynamic social transformations taking place.

Key words: *spirituality, morality, spiritual and moral formation, value orientations, culture of communication, personality, education.*

DOI 10.31392/ONP.2786-6890.7(2)/2.2024.27

УДК 373.5.015.311:[17-029:2]:316.4

**ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГІЧНІ
АСПЕКТИ ДУХОВНО-
МОРАЛЬНОГО
СТАНОВЛЕННЯ
ЗРОСТАЮЧОЇ
ОСОБИСТОСТІ
В УМОВАХ
ДИНАМІЧНИХ
СУСПІЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Шулигіна Р. А.

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри дошкільної освіти,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5857-351X>
e-mail: shulyhina@gmail.com

Анотація. Зміст статті включає аналіз психолого-педагогічних аспектів духовно-морального становлення зростаючої особистості з урахуванням динамічних суспільних трансформацій сьогодення, які здійснюють вагомий вплив на конструювання внутрішнього світу, системи ціннісних орієнтацій, свідомості й духовності «нового» покоління. У розвідці наголошено, що пріоритетну роль у цих процесах відведено освіті, в нормативно-правовій базі якої акцентовано увагу на духовно-моральних постулатах життєдіяльності, культурно-історичних цінностях українського народу, його духовних традиціях та їх ролі у формуванні цілісної особистості. Розкрито світоглядні парадигми видатних діячів минулого і сучасності та поняття «духовність», «духовна культура», «моральність», «духовно-моральне становлення особистості» тощо. Доведено, що невід'ємною складовою духовно-морального становлення особистості, її соціальної зрілості є культура спілкування, культура побудови взаємин із іншими людьми, при цьому цей аспект містить такі форми останньої, які мають морально-етичний характер: певні цінності, норми, звичаї, традиції та інші способи регуляції поведінки, спілкування, що визначають власне моральну структуру міжсуб'єктних взаємин. Визначено провідні педагогічні умови, що сприяють формуванню загальної і духовної культури, культури спілкування і ціннісних орієнтацій зростаючої особистості в системі спеціально створеного освітньо-виховного середовища. Застосовано усно-контактні форми спілкування (анкетування, опитування), що уможливило вивчення духовно-культурних орієнтацій респондентів юнацького віку – ставлення до світу, людей, системи людських відносин, характеру дозвілля, інтересів, уподобань та духовних надбань, яких було залучено до експерименту. Наведено результати вивчення характеру і змісту дозвілля студентів для розуміння їх духовно-культурних і моральних орієнтацій. Зроблено висновок про необхідність цілеспрямованого керування духовно-моральним становленням і формуванням світогляду зростаючої особистості, зокрема в умовах динамічних суспільних трансформацій, що відбуваються.

Ключові слова: духовність, моральність, духовно-моральне становлення, ціннісні орієнтації, культура спілкування, особистість, освіта.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми. Процес оновлення ідеалів і принципів побудови українського суспільства, формування гуманістичних цінностей, моралі, культури і свідомості зумовлює необхідність пошуку «відповідних часові ідей та уявлень, теорій, здатних пояснити минуле й сучасність, передбачити майбутнє...» [3, с. 3]. В цьому процесі дедалі більшого значення набуває духовно-моральна складова, загальна культура, культура спілкування і механізми взаємодії з оточенням та їх сукупний вплив на зростаючу особистість з позиції конструювання внутрішнього світу і системи ціннісних орієнтацій, ціннісної свідомості. Не сформованість ціннісної свідомості може стати однією з причин порушення цілісності формування зростаючої особистості, виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів; кореляції з кризою життєвих орієнтацій, які окреслюють сенс життя дитини. У такій ситуації у неї можуть виникати почуття тривоги, душевного неспокою, невпевненості, приреченості, нереалізованості, загубленості тощо [11, с. 478].

«Духовність і моральність існують у нероздільному єднанні, що надає можливість формувати цілісну і гармонійну особистість» [4, с. 437]. Духовна сфера життєдіяльності людини сьогодні, в умовах стрімких динамічних змін, що відбуваються в суспільстві, утверджується як провідний напрям виховання і розвитку молодого покоління. Адже «тільки за умови, коли виховання ґрунтуватиметься на духовних засадах, загальній культурі, культурі спілкування, моральній поведінці людей у своїй основі спиратиметься на глибоку моральну культуру, що перейшла у переконання особистості та виявлятиметься у культурному співжитті та прагненні творити Добро» [1, с. 72].

Одну з основних і важливих ролей у цих процесах відіграє освіта. У зв'язку з цим, Державною національною програмою «Освіта (Україна ХХІ століття)» (далі – Програма) пріоритетними визнано гуманізацію та гуманітаризацію системи освіти, що має сприяти вихованню й розвитку духовної культури, особистої культури та культури спілкування зростаючого покоління. В тексті цієї Програми акцентовано увагу на необхідності максимального розкриття індивідуального потенціалу особистості дитини. «Освіта ХХІ століття – освіта для людини» – зазначено в Програмі [8].

Також в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті [6; 15, с. 62], яка стала одним найфундаментальніших документів у цій галузі в Україні на початку нового тисячоліття сказано, що «освіта України ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності. Вона розвивається на основі педагогічної спадщини Київської Русі, доби українського козацтва, світоглядної парадигми видатних діячів – Володимира Мономаха, Петра Могили, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Якова Чепіги та ін. Також цінними є психолого-педагогічні теорії і концепції Григорія Ващенко, Михайла Драгоманова, Олександра Духновича, Григорія Костюка, Антона Макаренка, Софії Русової, Василя Сухомлинського та інших видатних українських діячів, мислителів, психологів, педагогів, які слугують джерелом розвитку культури і освіти українського народу, його споконвічної мудрості та прагненню жити в успішній Україні...»

Ці ідеї продовжують «своє життя» і розвиток крізь погляди багатьох сучасних вчених: Т. Алексеєнко, І. Беха, А. Богущ, Н. Вознюк, Н. Гавриш, С. Гончаренка, С. Максименка, В. Оржеховської, Т. Піроженко, Е. Помиткіна, О. Сухомлинської, Р. Шулигіної, П. Щербаня та ін. «Освіта спрямована на формування національних цінностей і водночас сприяє оволодінню особистістю багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу» – зазначається в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті [6, с. 6].

Актуальність порушеної проблеми не викликає сумніву, оскільки вона не тільки багатогранна, яка бере початок з писаної історії, але й вкрай затребувана в умовах сьогодення, що залишає її (проблему) в переліку найважливіших для вирішення питань духовно-морального становлення особистості, формування української національної ідентичності, ціннісних орієнтацій та визначення місця закладів освіти у вирішенні цих питань.

Метою і завданнями дослідження є різнобічний аналіз наукових поглядів на проблему духовно-морального становлення особистості в умовах динамічних суспільних трансформацій; виявлення тенденцій щодо духовно-культурних орієнтацій зростаючого покоління через його реакції на запитання про ставлення до світу, людей, системи людських відносин, характер дозвілля, інтересу до духовних надбань та впливу сьогоденних чинників на переоцінку досліджуваних процесів.

Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань було застосовано низку теоретичних та емпіричних **методів дослідження**:

– *теоретичні методи*, обумовлені розумовими процедурами логічного мислення: аналіз філософських, психолого-педагогічних, культурологічних наукових джерел, нормативних документів, історико-архівних матеріалів, узагальнення опрацьованої інформації з метою накопичення і оцінки об'єктивних даних, виокремлення основних ідей, положень та пошуку нової інформації, як основи для подальших наукових дискусій;

– *емпіричні методи* – вивчення і узагальнення існуючого педагогічного досвіду з порушеної проблеми, пасивне / приховане спостереження, анкетування, бесіда, опитування, як усно-контактні форми спілкування для виявлення дієвості існуючих механізмів і засобів педагогічного впливу на особистість, умов його перебігу та оптимізації.

Також варто зазначити, що здійснене дослідження спрямоване на виявлення викликів та окреслення перспектив для сприяння духовно-моральному становленню зростаючої особистості в умовах суспільних трансформацій та оптимізацію механізмів для їх реалізації в закладах освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше позитивні цінності загальнолюдського характеру були сформульовані грецькими філософами. Найвидатніші мислителі людства сягали вглиб суті історії – повного розкриття людиною своєї родової, передусім, духовної сутності. За твердженням Платона, світом істинного буття, вмістилищем духовності, розуму, добра є тільки світ ідей. Аристотель визначав найвищим благом людини щастя, яке полягає у діяльності душі щодо розвитку своїх добродійностей. Багатоманітність культурного і духовного розвитку полягає саме в тому, що він існує в різних соціальних, етнічних, політичних та часових умовах.

Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми зробили філософи-ідеалісти – Дж. Берклі, І. Кант, М. Лосський, С. Франк, П. Юркевич та ін., завдяки чому духовність визначено як найважливішу сферу людського буття. Фіксуються спроби вивчення духовного світу дитини, визначення його основних характеристик. Ці намагання пов'язані з доробками Л. Архангельського, А. Степанова, О. Сухомлинського, Ю. Шарова та ін.

У роботах українських філософів Т. Біленка, М. Поповича, Н. Попової, Н. Семеник, К. Шудрі духовне становлення особистості аналізується в контексті національної культури, тоді як соціальний аспект духовності представлений у працях Г. Биковської, В. Крючкова, В. Павлова, В. Сергієнка, І. Чернової тощо.

Проблеми духовності та особливості її вияву і формування в дітей різного віку відображені в дослідженнях видатних педагогів свого часу, зокрема, М. Драгома-

нова, І. Огієнка, С. Русової, І. Сікорського, Г. Сквороди, К. Ушинського та ін. Розвиненість душі – невід’ємна складова духовності. Питання духовності й моральності провідні педагоги свого часу пов’язували з «вихованням серця» (С. Русова, Г. Скворода, В. Сухомлинський, П. Юркевич та ін.) [12, с. 880].

Питання культури, духовних цінностей висвітлюються у працях вітчизняних вчених І. Беха, М. Боришевського, В. Болгаріної, І. Зязюна, А. Струманського, О. Ярмоленка; аналізом впливу на духовність особистості різними засобами цікавилися Т. Алексеєнко, О. Семенов, О. Жорнова, О. Отич та ін.; ідеями щодо формування культури спілкування та духовно-морального становлення особистості в період дошкільного дитинства ділилися у своїх працях А. Богуш, С. Нерянова, Т. Піроженко, О. Пономаренко, Д. Степовик, Н. Химич та інші.

В останні роки слова-поняття «духовна культура», «духовність» стало чи не найбільш вживаними у науковій і публіцистичній лексиці, чому значною мірою після проголошення незалежності нашої держави та в умовах сьогочасних динамічних суспільних трансформацій, спричинених широкомасштабним вторгненням в Україну країни-агресора, посилилась ідея необхідності духовно-морального і культурного відродження нації – зростаючого покоління.

Проте завчасно було б стверджувати, що у сучасній науці склалося чітке визначення цього поняття. І на те існують певні причини. Так, поняття «духовність» відсутнє у словниках і енциклопедичних виданнях як дореволюційної, так й радянської доби, а також філософських, тлумачних та етимологічних словниках містять лише статті, в яких розкривається сутність поняття «дух», яким, як свідчить проведений аналіз багатьох джерел, у вказаних виданнях підміняється поняття «духовність».

Одну з перших спроб розкриття змісту поняття «духовність» знаходимо у «Психологічному словнику» (за ред. В. Войтка), де зазначається, що «духовність – це специфічно людська риса, яка проявляється у багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, моральності» [9, с. 487]. Ця ж тенденція до фіксованого термінологічного змісту спостерігалась і у різних словниках з етики, де автори наполягали на суто моральній спрямованості змісту духовності. Людська творчість, як культурна є завжди духовною, тому будь-який предмет культури є продуктом і духовної творчості, несе на собі відбиток людського духу, ідеї, інтелекту [5, с. 229].

За твердженням Е. Помиткіна «Духовність, її засади пов’язані з сенсом, призначенням людини, її ціннісними орієнтирами, цілями. Це те, що вище матеріального, біологічного, тілесного, і є тією властивістю особистості, яка виражає здатність людини усвідомлювати своє «я» і місію свого існування, а також порівнювати їх з моральними законами життя і діяти відповідно до них. Духовні почуття надають людині присутність внутрішньої і зовнішньої свободи, особистої гідності, відповідальної суб’єктивної позиції» [8; 4, с. 433-441].

«Моральність і її принципи виступають як здатність людини діяти, думати і відчувати відповідно до своїх духовних зачатків; це способи і прийоми передачі зовні свого внутрішнього духовного світу. Якщо духовність – це те, чим і заради чого ми живемо і діємо, то моральність – це те, як ми живемо і діємо. Змістовність задає духовність, правила і способи дій – моральність» [8, с. 437].

Однією з найяскравіших сторінок в українській педагогіці була педагогічна діяльність В. Сухомлинського – прибічника гуманістичної педагогіки. Його гуманізм і глибоке знання внутрішнього світу особистості – це класичний зразок підходу до дослідження духовності підростаючого покоління. Видатний педагог скрупульозно

вивчав вплив найрізноманітніших факторів, що обумовлюють становлення духовного світу особистості, під яким він розумів «розвиток, формування і задоволення моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів людини в процесі активної діяльності» [10, с. 212], які спираються на «духовні сили людини – її розум, почуття, переконання, волю» і спрямовані на творення матеріальних і духовних благ суспільства.

Такий підхід В. Сухомлинського підтримує А. Богуш, яка звертає увагу на надзвичайно важливе значення єдності духовного та емоційного розвитку дитини. Емоційний розвиток особистості (за В. Сухомлинським) – це інтегрований феномен, складниками якого є: емоційні стани, емоційні відчуття і сприймання, емоційне ставлення, емоційне співпереживання у взаємовідносинах з іншим, емоційні ситуації, емоційні стимули, емоційна оцінка, й самооцінка, емоційна чутливість, емоційна культура. А результатом емоційного розвитку мають бути сформовані високі морально-етичні почуття і духовно-моральна спрямованість життєдіяльності особистості. Важливо, що особливої уваги педагог надавав емоційно-духовному розвитку та формуванню духовної сфери дитини, яке насамперед, передбачає потребу людини в людині [2].

Доречно І. Бех зазначає, що духовно-моральне становлення особистості – справа надзвичайно складна. Її реалізація потребує любові: «Без любові жодну особистість не виховаємо». Вчений визначає дві стратегії щодо процесу виховання. *Перша* – стримуюча, це різного роду заборони. Звідси і стримуюча мораль, це мораль заборони. *Друга* стратегія – активно діюча. Звідси мораль свідомої духовної спрямованості. «Наші зусилля мають зосередитися на активно перетворювальній моралі, на поетапному сходженні до духовних цінностей. Іншого шляху у нас просто немає». За глибоким переконанням вченого, виховання зростаючої особистості буде успішним, якщо батьки і педагоги використовуватимуть три універсальні закономірності: здатність розуміти дитину; здатність визнавати дитину; здатність прийняти дитину. «Якою тонкою повинна бути душевна організація! Яким повинно бути інтимно-особистісне спілкування: душа в душу, очі в очі, коли педагог, носій вищої духовності, запалює духовністю дитину!» [2].

В педагогіці напрями духовності й моральності суголосні та існують як специфічна наукова і практична діяльність людей, спрямована на їх розвиток, виховання і самовиховання, моральне самовдосконалення, загальну культуру і культуру спілкування, засвоєння соціального досвіду, забезпечення соціальних передумов власного розвитку і розвитку молодого покоління. Іншими словами можна сказати, що педагогіка духовності – це теорія і практика організації взаємодії членів суспільства, їх діяльності, яка створює духовні передумови розвитку суспільства в цілому і кожного окремого його члена. Ці характеристики регулюють людські відносини, відповідають на потаємні питання, з якими допитлива істота – (*homo sapiens* – лат., людина розумна) – стикається у житті.

Невід’ємною складовою духовно-морального становлення особистості, її соціальної зрілості є культура спілкування, культура побудови взаємин із іншими людьми. Культура спілкування особистості вивчена дослідниками як самостійне явище недостатньо і тому, визначення носить швидше описовий характер і не розкриває сутнісної повноти та специфіки цього явища. Власне будь-який вияв людської культури, як і культура загалом, може бути розглянутий як культура спілкування, оскільки за своєю сутністю культура є інтерсуб’єктивною. Водночас про культуру спілкування часто говорять в особливому значенні як про форму плекання спілкування як такого («культура» походить від лат. – *colere*, що означає «плекати», «об-

робляти», «виросувати»), форми його ціннісно-сислової організації, а також їхню реалізацію безпосередньо в стосунках між людьми [5, с. 358].

Духовно-моральний аспект культури спілкування при цьому охоплює, природно, такі форми останньої, які мають морально-етичний характер, тобто певні цінності, норми, звичаї, традиції та інші способи регуляції поведінки, що визначають власне моральну структуру міжсуб'єктних взаємин і забезпечують їхню реалізацію. Специфічна реальність культури, про яку йде мова, не може бути довільно сконструйованою або підігнаною під високі ідеали: крок за кроком, працею і досвідом поколінь нарощується вона на певному соціально-історичному, етнічному, природному ґрунті, в кожному разі відображаючи неповторність збігу чинників, що викликали її до життя. Тільки на підвалинах такої реальності, в її неповторному історичному, національному, морально-просторовому поєднанні можуть знайти справжню опору найвищі, найзагальніші морально-етичні та культурні цінності: так, за всього всесвітнього значення кантівського вчення про категоричний імператив, основою його послужила реальність Німеччини кінця XVIII ст. і тільки така реальність, на фоні відповідних соціальних зв'язків і взаємин, що складаються начебто «самі собою», становлення моральної особистості стає нормальним природно-історичним процесом, а не подвигом, що потребує героїчних зусиль від того, хто прагне зберегти свою добродієність і виховати порядних дітей, учнів і громадян у пустці безкультур'я й аморалізму [5, с. 359].

Заклади освіти різних типів і форм власності мають усі можливості для успішного формування у нового покоління світоглядних знань, духовної культури, ціннісних орієнтацій і, звісно, культури спілкування. Зміст освітніх компонентів складають науково і педагогічно обґрунтовані, систематично викладені знання про природу, суспільство і людину, про мораль і культуру; визначену систему необхідних компетентностей; сукупність засобів тощо для вирішення поставлених освітніх завдань. Реалізація змісту освіти в сучасних закладах спирається на наукові основи, тому він містить лише істинні знання про світ, які відповідають сучасному рівню наукового пізнання.

Виходячи із визначення системи як цілісного комплексу взвємопов'язаних елементів, ми з'ясували, що створене в окремих закладах освіти спеціальне освітньо-виховне середовище *сприяє* формуванню таких духовно-культурних і ціннісних орієнтацій особистості, як громадянськість, гуманність, ціннісне ставлення до власного «Я», сімейні цінності, професійні очікування; *забезпечує* виконання державних вимог щодо надання освітніх послуг відповідно до визначеної мети освіти і виховання; *створює* умови для особистісного розвитку всіх учасників педагогічної взаємодії та задоволення їхніх потреб і запитів; *ґрунтується* на культурній спадщині українців, ціннісних моральних надбань людства. Наше розуміння провідних педагогічних умов, що сприяють формуванню загальної, духовної культури, культури спілкування, ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, ми уявляємо таким чином (рис. 1):

Джерелом інформації про духовно-культурні орієнтації особистості є передусім реакції респондентів юнацького віку, яких було залучено до експерименту, на запитання про ставлення до світу, людей, системи людських відносин, характеру дозвілля, інтересів, уподобань до духовних надбань тощо.

У травні-червні 2024 року нами було проведено анкетування (в окремих випадках – опитування) студентів 1-2-х курсів денної, заочної та дистанційної форм навчання педагогічного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (всього 96 респондентів). Студентам було запропоновано

низу таких запитань: «Чи цікавлять тебе питання про світ, людину, суспільство і які саме?», «Система яких відносин тебе найбільше хвилює та викликає інтерес: людина-людина, людина-природа, людина-суспільство?».

Рис. 1. Провідні педагогічні умови, що сприяють формуванню загальної і духовної культури, культури спілкування і ціннісних орієнтацій зростаючої особистості

Систематизація й узагальнення відповідей показала, що інтереси більшості студентів знаходяться в зоні «людина-суспільство» (73% опитаних). Пріоритети ними віддаються таким питанням: місце людини в сучасному світі, культура людських взаємовідносин, молодь у суспільстві, майбутнє людини, безпека життєдіяльності людини, суспільне й особисте життя, доля народу й доля кожної окремої людини, духовний світ людини тощо.

Аналізуючи відповіді студентів на відкриті запитання анкети: «Що таке природа?», «Що таке суспільство?», «Що таке духовність?» переважна більшість відповідей (77%) впливала із вивчення того чи іншого освітнього компонента або шкільного предмету. Відповіді студентів на третє запитання «Чи є тотожними терміни особа, людина, особистість?» свідчать, що 82% ототожнюють дані поняття. Лише 7% прагнуть внести свої міркування (уточнення) у їх визначення. Наприклад: «Ці терміни відрізняються глибиною усвідомлення людиною своєї сутності. Поняття «особистість» означає вищий ступінь розвитку людини», «Поняття особа, особистість характеризують людину з точки зору її стосунків із суспільством, іншими людьми». 11% опитаних відповіли на поставлене питання – «не знаю» або «не можу відповісти».

Характер, зміст дозвілля певною мірою розкриває нам шляхи до розуміння духовно-культурних і моральних орієнтацій студентів. Тому доцільно навести результати відповідей респондентів на запитання: «Як Ви переважно проводите дозвілля?», «Чим захоплюєтеся у вільний час?» (табл. 1).

Таблиця 1

**Результати вивчення характеру і змісту дозвілля студентів
для розуміння їх духовно-культурних і моральних орієнтацій
(множинний вибір)**

відпочиваю	– 34,8%	слухаю аудіо-курси та навчальні програми (на платформах в Internet)	– 60,8%
читаю	– 52,9%	відвідую кафе, дискотеки, розмовні клуби тощо	– 29,2%
слухаю музику	– 68,4%	займаюсь спортом	– 24,7%
дивлюсь телевізор, цікавлюсь новинами	– 53,4%	займаюсь хатніми справами: прибирання, шиття, кулінарія тощо	33,6%
відвідую друзів, приймаю гостей	– 46,5%	малюю, конструюю, граю на муз. інструментах, займаюсь улюбленою справою	– 19,0%
відвідую театри, музеї, виставки	– 28,7%	не маю вільного часу	– 7,9%

Загальне враження від результатів складається таке, що студентами використовується передусім те, що, так би мовити, є «під рукою» – читання, прослуховування музики, перегляд телепередач, просто відпочинок, що характерно в цілому для молоді, бо інші форми відпочинку потребують грошей, часу і певних зусиль. З іншого боку, проявляється спрямованість студентів на спілкування (відвідування та прийом гостей, зустрічі з друзями). Активні форми дозвілля менш характерні (театр, спорт, дискотеки, прикладне мистецтво тощо). Очевидні акценти ставляться на слуханні музики, читанні, можливості користування різноманітними програмами, їх переглядами в мережі Internet. Результативністю поступаються позиції, пов'язані з інтересами студентів до театру, музеїв, спорту. Щодо «гостювання», то зафіксований середній результат, який засвідчує, що на спілкування, взаємодію та зустрічі з близьким оточенням і друзями час виділяється.

Духовно-культурні цінності та інтереси особистості формуються насамперед під впливом єдності соціального середовища, громадськості та умов життя. Мається на увазі не студентський колектив, а середовище походження і «основного» життя – сім'я, друзі, знайомі, особливості життя населення за місцем проживання, а також загальна соціально-політична, економічна і духовно-культурна ситуація в суспільстві [10, с. 86].

Ми поділяємо думку І. Бега, що морально-духовне становлення зростаючої особистості нині є пріоритетною метою всієї освітньої системи. Саме воно вимагає удосконалення освітнього процесу в напрямку підвищення культури морально-емоційних взаємин між його суб'єктами, забезпечення їх духовного спілкування, залучення до культури, мистецтва тощо. Сукупність цих складових своїм багатством та розмаїттям завжди були фундаментом духовно-морального розвитку, міцною основою для формування і становлення особистості, оскільки зосереджує гуманістичні цінності, які завжди залишаються пріоритетними і ніколи не старіють.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ціннісна свідомість, духовна культура особистості не може функціонувати абстрактно лише на рівні рефлексії, у відриві від моральної практики. Інакше в силу власної діалектики вона перетвориться на свою протилежність – суспільну байдужість.

На нашу думку, освіту слід розглядати як процес виховання й навчання людського духу (духовності), нерозривної єдності мислення, почуття і волі. Для повної реалізації суті освіти необхідно не тільки викладати дисципліни теорії та практики людського духу поруч з іншими компонентами освітніх програм, але й потрібно здійснювати педагогічну діяльність таким чином, щоб феноменологія духу, людинознавство реально були б духовними принципами методології освітнього процесу в будь-якому закладі освіти.

Підсумовуючи сказане попередньо, можна зробити висновок про необхідність цілеспрямованого керування духовно-моральним становленням і формуванням ціннісних орієнтацій, світогляду зростаючої особистості, зокрема в умовах динамічних суспільних трансформацій, що відбуваються. **Перспективною** траєкторією для подальших наукових пошуків вважаємо: вивчення оцінюючого ставлення особистості до складних реалій буття; розробку сукупності механізмів та практик для духовно-морального відновлення нового покоління з урахуванням динаміки суспільних коливань і перетворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеенко Т. Ф. Ціннісні орієнтації сімейного виховання : концепція реалізації. *Рідна школа*. 1997. № 10. С. 69-73.
2. Духовно-моральне виховання дітей і молоді в сучасному освітньому просторі : вітчизняний та зарубіжний досвід : нотатки Міжнародної науково-практичної конференції. Університет Григорія Сковороди в Переяславі, сайт. 2023. URL: <https://spf.uhsp.edu.ua/2023/07/03/duhovno-moralne-vyhovannya-ditej-i-molodi-v-suchasnomu-osvitnomu-prostori-vitchyznyanyj-ta-zarubizhnyj-dosvid-notatky-mizhnarodnoyi-naukovo-praktychnoyi-konferentsiyi/>
3. Духовне становлення суспільства / В. П. Андрушенко (кер.), Є. М. Бабосов, Л. В. Губерський, В. А. Вергун та ін. Київ : Либідь, 1990. 197 с.
4. Іванченко В. В. Духовно-моральні цінності як гармонійна основа процесу формування світогляду школяра. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : Збірник наукових праць. Вищий навчальний заклад «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» ; Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України ; Інститут спеціальної педагогіки Академії педагогічних наук України, № 6(8). 2009. С. 433-441.
5. Малахов В. А. Етика : курс лекцій : навч. посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 2000. 384 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Київ : «Шкільний світ», 2001. 24 с.
7. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 280 с.
8. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»). Документ 896-93-п, чинний, поточна редакція від 9.05.1996, підстава – 576-96-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.
9. Психологічних словник / За ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. С. 487.
10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : В 5-ти тт. : Виховання і самовиховання. Київ : Рад. школа, 1979. 219 с.
11. Шулигіна Р. А. Проблема творчої самореалізації особистості в системі духовних орієнтирів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. Вип. 17, кн. 2. С. 478-485. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14034/Vihovannya%20molody.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

12. Шулигіна Р. А. Виховання духовно-моральних цінностей особистості як суспільно-освітній пріоритет. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабича, Ю. Д. Бойчука, Л. С. Рибалко, О. М. Хвостиченка. Харків : ВННОТ, 2022. Вип. 4. С. 879-883. URL: <https://ol.world-ontology.org/wp-content/uploads/2023/02/%D0%97%D0%B1-IV220-%D0%A8%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B0.pdf>

13. Шулигіна Р. А. Толерантність як ціннісна основа виховання дітей дошкільного віку в координатах сучасних змін. *Dieta a materská škola. Nekonferenčný vedecký recenzovaný zborník*. Editori : Paed Dr. Monika Miňová, PhD. & PhDr. PaedDr. Matej Slovák. Slovakia : Slovenský výbor Svetovej organizácie pre predškolskú výchovu SV OMEP, 2023. 134 strán. (S. 122-131). URL: https://omep.sk/wp-content/uploads/2023/12/Dieta-a-materska-skola_ZBORNÍK-2023_OMEPEP.pdf

14. Шулигіна Р. А. Особистісні детермінанти розвитку духовно-творчої активності дітей дошкільного віку. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті* : міжнар. період. зб. наук. пр. / за заг. ред. В. П. Бабича, О. М. Хвостиченка. Харків : НДВП «Інтелект-Експрес-Капітал», 2023. Вип. 5. С. 92-96. URL: <https://ol.world-ontology.org/wp-content/uploads/2023/11/14.V-2023-%D0%A8%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%A0-%D0%90.pdf>

15. Якимчук О. І. Досягнення та суперечності реалізації «Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті». *Вища освіта України*, 2019. С. 62-67. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37469/Yakymchuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

REFERENCES:

1. Aliekseienko, T. F. (1997). Tsinnisni oriientatsii simeinoho vykhovannia : kontseptsiiia realizatsii [Value orientations of family upbringing : concept of implementation]. *Ridna shkola – Home school*, 10, 69-73 [in Ukrainian].

2. *Dukhovno-moralne vykhovannia ditei i molodi v suchasnomu osvithnomu prostori : vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid* [Spiritual and moral education of children and youth in the modern educational space: domestic and foreign experience] : notatky Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. (2023). Universytet Hryhorii Skovorody v Pereiaslavi. Retrieved from: <https://spf.uhsp.edu.ua/2023/07/03/duhovno-moralne-vykhovannya-ditej-i-molodi-v-suchasnomu-osvithnomu-prostori-vitchyznyanyj-ta-zarubizhnyj-dosvid-notatky-mizhnarodnoyi-naukovo-praktychnoyi-konferentsiyi/> [in Ukrainian].

3. Dukhovne stanovlennia suspilstva [Spiritual formation of society]. (1990). V. P. Andrushenko (Ed.), Ye. M. Babosov, L. V. Huberskyi, V. A. Verhun ta in. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

4. Ivanchenko, V. V. (2009). Dukhovno-moralni tsinnosti yak harmoniina osnova protsesu formuvannia svitohliadu shkoliara [Spiritual and moral values as a harmonious basis for the process of forming a student's worldview]. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvyvy potrebamy – Actual problems of teaching and upbringing of people with special needs* : Zbirnyk naukovykh prats. Vyshchyi navchalnyi zaklad «Vidkryti mizhnarodnyi universytet rozvytku liudyny «Ukraina»; Instytut vyshchoi osvity Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy; Instytut spetsialnoi pedahohiky Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 6(8), 433-441 [in Ukrainian].

5. Malakhov, V. A. (2000). Etyka : kurs lektsii [Ethics : a course of lectures] : navch. posibnyk. 2–he vyd., pererob. i dop. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].

6. Natsionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy u XXI stolitti [The National Doctrine of Education Development in Ukraine in the XXI Century]. (2001). Kyiv : «Shkilnyi svit» [in Ukrainian].

7. Pomytkin, E. O. (2005). Psykholohiia dukhovnoho rozvytku osobystosti [Psychology of spiritual development of the individual] : monohrafiia. Kyiv : Nash chas [in Ukrainian].

8. Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu «Osvita» («Ukraina XXI stolittia») [On the State National Programme 'Education' ('Ukraine of the XXI century')]. (1996). Dokument 896-93-p, chyn-

nyi, potochna redaktsiia vid 9.05.1996, pidstava – 576-96-p. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

9. Psykholohichnykh slovnyk [Psychological dictiona]. (1982). V. I. Voitko (Ed.). Kyiv : Vyshcha shkola [in Ukrainian].

10. Sukhomlynskyi, V. O. (1979). Vybrani tvory : V 5-ty tt. : Vychovannia i samovykhovannia [Selected works : In 5 volumes : Education and self-education]. Kyiv : Rad. Shkola [in Ukrainian].

11. Shulyhina, R. A. (2013). Problema tvorchoi samorealizatsii osobystosti v systemi dukhovnykh oriientyryv [The problem of creative self-realisation of the individual in the system of spiritual guidelines]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of upbringing of children and pupils : zb. nauk. prats. Kirovohrad : Imeks-LTD. Vyp. 17, kn. 2, 478-485*. Retrieved from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14034/Vihovannya%20molody.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

12. Shulyhina, R. A. (2022). Vychovannia dukhovno-moralnykh tsinnosti osobystosti yak suspilno-osvitnii priorytet [Education of spiritual and moral values of the individual as a social and educational priority]. *Dukhovno-intelektualne vykhovannia i navchannia molodi v XXI stolitti – Spiritual and intellectual education and training of young people in the XXI century : mizhnar. period. zb. nauk. pr. / V. P. Babycha, Yu. D. Boichuka, L. S. Rybalko, O. M. Khvostychenka (Ed.). Kharkiv : VNNOT. Vyp. 4, 879-883*. Retrieved from: <https://ol.world-ontology.org/wp-content/uploads/2023/02/%D0%97%D0%B1-IV220-%D0%A8%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%B-D%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

13. Shulyhina, R. A. (2023). Tolerantnist yak tsinnisna osnova vykhovannia ditei doshkilnoho viku v koordynatakh suchasnykh zmin [Tolerance as a value basis for the education of preschool children in the coordinates of modern changes]. *Dieta a materska škola. Nekonferenčný vedecký recenzovaný zborník. Editori : Paed Dr. Monika Miňová, PhD. & PhDr. PaedDr. Matej Slovák. Slovakia : Slovenský výbor Svetovej organizácie pre predškolskú výchovu SV OMER, 122-131*. Retrieved from: https://omep.sk/wp-content/uploads/2023/12/Dieta-a-materska-skola_ZBORNÍK-2023_OMEp.pdf [in Ukrainian].

14. Shulyhina, R. A. (2023). Osobystisni determinanty rozvytku dukhovno-tvorchoi aktyvnosti ditei doshkilnoho viku [Personal determinants of the development of spiritual and creative activity of preschool children]. *Dukhovno-intelektualne vykhovannia i navchannia molodi v XXI stolitti – Spiritual and intellectual education and training of youth in the XXI century : mizhnar. period. zb. nauk. pr. V. P. Babycha, O. M. Khvostychenka (Ed.). Kharkiv : NDVP «Intelekt-Ekspres-Kapital». Vyp. 5, 92-96*. Retrieved from: <https://ol.world-ontology.org/wp-content/uploads/2023/11/14.V-2023-%D0%A8%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D0%A0-%D0%90.pdf> [in Ukrainian].

15. Yakymchuk, O. I. (2019). Dosiahnennia ta superechnosti realizatsii «Natsionalnoi doktryny rozvytku osvity u XXI stolitti» [Achievements and contradictions of the implementation of the National Doctrine of Education Development in the XXI century]. *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher Education of Ukraine, 62-67*. Retrieved from: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37469/Yakymchuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].